

The Religious and Political Approach of Shah Abbas I Safavid in Dealing with Sunnis

Moosa. Kosari Damirchi¹, Amirteymour. Rafiei^{2*}, Seyed Hassan. Quorishi Karin³

¹ PhD Student, Department of History, Mahallat Branch, Islamic Azad University, Mahallat, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Mahallat Branch, Islamic Azad University, Mahallat, Iran

³ Associate Professor, Department of History, Payam Noor University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: Amirteymour_rafiei@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Kosari Damirchi, M., Rafiei, A., & Quorishi Karin, S. H. (2024). The Religious and Political Approach of Shah Abbas I Safavid in Dealing with Sunnis. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(5), 272-284.

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The rise of the Safavid dynasty, founded on Shiite ideology, posed a direct challenge to the Sunni Ottoman Empire, which found the presence of this emerging power intolerable. Consequently, the Ottomans launched full-scale opposition against it. The issuance of fatwas declaring Shiites as deserving of death by Ottoman jurists and sultans, in response to the cursing of Sunni sanctities and the ensuing violence by Qizilbash Sufis and Safavid kings, significantly hindered the establishment of a stable and unifying government in Iran. Sunni neighbors, through repeated attacks on border regions and by enlisting discontented Sunnis within the country, frequently invaded Iran and contributed to internal instability. In this context, the emergence of Abbas I—a powerful monarch intent on reclaiming lost Iranian territories—marked a pivotal turn. With a policy of religious tolerance amid sensitive sectarian circumstances, he sought to utilize the potential of various ethnic and religious groups within the country to ensure national security and development. To this end, he not only curtailed the influence of Tabarra'yan alongside the Qalandariyya and Qizilbash, who were notorious for incitement and sectarian discord, but also incorporated Sunnis into the military and assigned them official responsibilities. Furthermore, he drew upon the expertise of moderate Shiite scholars, thus employing a strategy of balance and moderation in national governance.

Keywords: Shah Abbas I, Sunnis, Shiism, Tabarra'yan, tolerance.

EXTENDED ABSTRACT

The religious and political approach of Shah Abbas I toward the Sunni population of Iran emerged from a broader context of sectarian conflict and regional power dynamics that had long characterized the Safavid period. The Safavid state, founded on Twelver Shiism, directly challenged the Sunni-dominated Ottoman Empire, which reciprocated with aggression, including military invasions and the issuance of fatwas declaring Shiites as heretics deserving death. Within this polarized setting, Shah Abbas I adopted a multi-layered strategy—balancing repression, pragmatism, and tolerance—to consolidate power and secure national unity. On one hand, historical accounts suggest Abbas I dealt harshly with some Sunni communities and individuals, often under accusations of disloyalty or religious dissent. Cases such as the punitive actions in Sorkheh, Semnan, and Hamadan, or the exclusion of Sunnis from certain tax exemptions, point to systemic religious discrimination (Monajem, 1987; Ravandi, 1975; Tajbakhsh, 1999). Yet, other records portray a ruler willing to integrate loyal Sunni tribes into his military apparatus and administrative system. This complex duality in Abbas's policies reflects a calculated use of religion not merely as a source of identity but as an instrument of political stability and centralization.

The tensions between Iran and its Sunni neighbors, particularly the Ottoman Empire and the Uzbek khanates, greatly influenced Abbas's approach toward Iran's internal Sunni population. The Ottomans, viewing Shiism as a threat to Islamic orthodoxy, waged both ideological and military campaigns against the Safavids, and often supported Sunni elements within Iran to destabilize Abbas's rule. Similarly, the Uzbeks encouraged insurrections and provided refuge to dissident Sunnis. Barthold observed that many Iranian Sunnis fled to the Ottomans or Uzbeks in hopes of rallying support for regime change in Iran (Bartold, 1996). The reciprocal nature of these hostilities hardened Abbas's stance toward groups seen as susceptible to foreign influence or betrayal. Incidents such as the punitive campaign against the Sunni Kurdish Makri tribe—who refused to support Abbas in his war against the Ottomans—and the destruction of Turkmen settlements due to their perceived allegiance to the Uzbeks, exemplify the intersection of religious and political distrust (Falsafi, 1974; Zaki Beyg & Sanandaji, 2002). Still, once Abbas had reasserted control over lost territories and diminished the threat from external enemies, his policies evolved. More emphasis was placed on integrating Sunnis into the sociopolitical structure, suggesting that initial coercive measures were motivated more by expediency than sectarian dogma.

Despite the documented cases of discrimination and occasional brutality, Shah Abbas I's administration also displays notable examples of tolerance and inclusion toward Sunni subjects, especially when loyalty to the Safavid state was demonstrated. This pragmatic inclusivity extended to military recruitment and infrastructure investment in Sunni regions. For example, substantial portions of Abbas's army included Sunni Kurds and Turkmen tribesmen, who not only fought alongside Shia forces but were rewarded with titles and governorships (Eskandar Beyg Monshi, 2003; Ravandi, 1975). The episode of Emir Beyg Baradust, a Sunni Kurd awarded a golden arm prosthetic and governance over Urmia in recognition of his military valor, epitomizes Abbas's readiness to honor service over sectarian affiliation (Zaki Beyg & Sanandaji, 2002). Furthermore, Abbas invested in the preservation and renovation of Sunni religious sites such as the mausoleum of Sheikh Ahmad Jami in Torbat-e

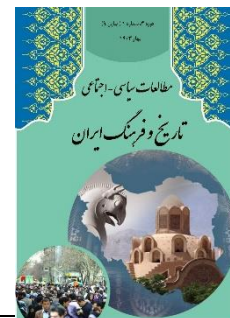
Jam, indicating an intent to maintain social cohesion in majority-Sunni provinces like Khorasan ([Ajan & Espenaghchi Pashazadeh, 2001](#); [Etemad al-Saltaneh, 1988](#)). His statement during the siege of Andkhud—asserting that his government did not interfere with the religion of peaceful subjects—reinforces this image of a monarch whose religio-political conduct was shaped by strategic considerations rather than doctrinal rigidity ([Eskandar Beyg Monshi, 2003](#)).

One of the hallmark aspects of Shah Abbas's reign was his confrontation with internal sources of religious extremism that threatened national unity. Chief among these were the Qizilbash Sufis, Tabarra'iyān, and Qalandariyya, whose aggressive propagation of Shiism often entailed violence against Sunnis and created widespread instability. Abbas took significant steps to curtail their influence—diminishing the Qizilbash's dominance in the army and reining in the inflammatory actions of Tabarra'iyān who publicly cursed the first three caliphs, often provoking unrest ([Jafarian, 2000](#); [Monshi Qomi, 2004](#); [Olivier, 1992](#)). The king's decision to reduce the power of these groups was both a religious and political maneuver: it allowed him to shift toward a more professional and loyal military corps, such as the ghulams (slave-soldiers) of Georgian or Armenian origin, while simultaneously reducing sectarian violence that undermined internal stability ([Falsafi, 1974](#); [Raben, 1970](#)). Abbas's suppression of sectarian radicals was complemented by his support for more moderate Shiite scholars and theologians, further reflecting a desire to stabilize the ideological landscape of the Safavid realm. In effect, Abbas's religious policy was not rooted in an absolutist vision but was responsive to the practical imperatives of governance and peacebuilding.

The utilization of moderate Shiite scholars such as Sheikh Baha'i and Molla Mohsen Fayz by Shah Abbas underscores the ruler's commitment to intellectual and theological moderation. These figures were known for their ecumenical leanings and played critical roles in fostering an inclusive religious culture. Sheikh Baha'i, despite holding high Shiite religious offices, was perceived by many Sunnis as a scholar of their own tradition due to his conciliatory approach and international travels to Sunni-majority regions like the Ottoman Hijaz and Syria ([Afandi, 2010](#); [Sefatgol, 2010](#)). Similarly, Molla Fayz's rejection of forced conversions and his attempts to reconcile Sufi mysticism with Shiite orthodoxy made him a respected figure across sectarian lines ([Ravandi, 1975](#); [Sefatgol, 2010](#)). These appointments served a dual purpose: they legitimized Abbas's rule among the Shiite populace while also mitigating sectarian tensions by promoting scholars who embraced dialogue over dogmatism. The presence of such figures in the court facilitated the tempering of radical ideologies and encouraged a more harmonious religious coexistence, especially during a time when external threats made internal cohesion imperative for the survival of the state.

In conclusion, Shah Abbas I's engagement with the Sunni population of Iran cannot be reduced to simple binaries of tolerance or repression. Rather, it reflected a complex, strategic, and evolving response to both internal sectarian dynamics and external geopolitical pressures. Early in his reign, Abbas resorted to harsh measures to suppress dissent and consolidate power, especially in volatile border regions. However, as his authority became more secure and the external threats more manageable, he pivoted toward a more inclusive and pragmatic policy—incorporating loyal Sunnis into his army, investing in Sunni-majority regions, and promoting moderate Shiite voices. Simultaneously, he curtailed the activities of radical groups that incited sectarian strife, thereby creating a more stable and governable society. Abbas's reign thus stands as a nuanced case of statecraft wherein religious policy was subordinated to political imperatives, and coexistence was

crafted not through idealism but through calculated governance. His ability to manage religious diversity while safeguarding political sovereignty remains one of the defining achievements of his rule.

رویکرد مذهبی و سیاسی شاه عباس اول صفوی در مواجهه با اهل سنت

موسی کوثری دمیرچی^۱، امیرتیمور رفیعی^{۲*}، سید حسن قریشی کرین^۳

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: Amirteymour_rafieei@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

کوثری دمیرچی، موسی، رفیعی، امیرتیمور، و قریشی کرین، سید حسن. (۱۴۰۳). رویکرد مذهبی و سیاسی شاه عباس اول صفوی در مواجهه با اهل سنت. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۵)، ۲۸۴-۲۷۲.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

روی کار آمدن سلسله صفویه با اندیشه‌های شیعی، خط و نشانی بود بر سلطنت سنی مذهب عثمانی که در واقع تحمل این حکومت نوظهور را نداشت، بنابراین به تمام قد، به مقابله با آن پرداخت، فتاوی مهدور الدم بودن شیعیان از سوی مفتیان و سلاطین عثمانی و متقابلاً لعن مقدسات اهل سنت و جنگ و خونریزی از جانب قزلباشان صوفی و شاهان صفویه، کار را برای تشکیل یک حکومت باثبات و وحدت آفرین در ایران با سختی مواجه نمود. همسایگان سنی مذهب با حملات مکرر به مناطق مرزی با جلب برخی از سنیان ناراضی داخل کشور، ایران را مورد هجوم خود قرار داده و موجبات ناامنی را فراهم می‌نمودند، در این راستا ظهور عباس اول که شاهی مقتدر و به دنبال بازپس گیری مناطق از دست رفته ایران بود با نگاه مسامحه‌آمیز خود نسبت به ادیان و مذاهب و در شرایط حساس مذهبی، چاره کار را برای امنیت و توسعه کشور، بهره برداری از ظرفیت اقوام و مذاهب داخل کشور دید، بنابراین وی علاوه بر محدود کردن تبرائیان با قلندریان و قزلباشان که در فتنه اندازی و اختلاف افکنی شهره بودند، برخورد نمود و از ظرفیت اهل سنت در سپاه استفاده و آنان را مسئولیت پذیر نمود و همچنین از دانشمندان معتدل شیعی نیز بهره برد و در واقع تعادل و توازن را در مدیریت کشور به کار بست.

کلیدواژگان: شاه عباس اول، اهل سنت، شیعه، تبرائیان، مسامحه

مقدمه

زمینه‌های رشد و گسترش شیعه در ایران را بایستی در مجموعه اقدامات زیر ساختانه برخی از دولتهای محلی در کشور و علاقه مردم نسبت به علویان برشمرد، اما با سقوط خلافت عباسی در سال ۶۵۶ ه.ق و روی کار آمدن مغولان و روحیه تساهل مذهبی آنان و گرویدن چند تن از حاکمان ایلخانی به مذهب تشیع و نیز تلاشهای عالمان شیعی و همچنین گسترش تصوف به ویژه قزلباشان صوفی، رشد مذهب تشیع در ایران شدت گرفت، با روی کار آمدن حکومت قزلباشان صوفی و شیعی صفویه و تقابل آن با حکومت سنی مذهب عثمانی فضای اختلافات، بیش از پیش گسترش یافت، به نحوی که از سویی فتاوای مهدور الدم بودن شیعیان و از جانب علمای اهل سنت عثمانی صادر می‌شد و از سوی دیگر با تقابل شاه اسماعیل برای شیعه نمودن سنی مذهب ایران و کوچ آنان به بیرون از کشور ادامه داشت، به نحوی که جنگهای سنگینی بین دو کشور عثمانی به عنوان نماد اهل سنت و ایران به عنوان حکومت نو شیعی درگرفت، با روی کار آمدن شاه عباس اول با خصوصیات و برجسته‌گی‌های خاص و ویژه یک شاه مقتدر و با نگاه مسامحه آمیز نسبت به شاهان دیگر صفوی اتفاقات تازه تری رقم خورد، عباس بعد از آرام کردن دشمنان بیرونی برای امنیت و توسعه کشور گام‌های اساسی برداشت که در واقع به نظر می‌رسد بدون در نظر گرفتن نقش اقوام و مذاهب برای این توسعه و بهره برداری از ظرفیت آنان جهت امنیت کشور، این امور نشدنی بود. شاه عباس در شرایط حساس و دو قطبی شیعه و سنی در محیط پیرامونی، اقدامات مهم و اساسی برای امنیت و توسعه کشور خود بر داشت و با نگاه تعادل و توازن محور خود از ظرفیت اهل سنت بهره برداری نمود، دراین مقاله اهتمام بر آن است که سولاتی پیرامون نحوه مواجهه شاه عباس با اهل سنت را پاسخ دهیم و بینیم آیا عباس با اهل سنت داخل کشور رویکرد تقابلی را پیش گرفت؟ آیا عباس از ظرفیت اهل سنت استفاده کرد؟ آیا عباس عوامل موثر بر اختلافات در داخل کشور را توانست کنترل نماید؟ به نظر می‌رسد برای بررسی پاسخ مناسب به سولات فوق بایستی عوامل ذیل را مورد بررسی خود قرار دهیم. ۱. نحوه مواجهه عباس با اهل سنت ۲. روابط ایران و همسایگان سنی و اثر آن بر اهل سنت داخل کشور ۳. تعاملات شاه عباس با اهل سنت ۴. محدود کردن افراطیون مذهبی توسط عباس ۵. بکارگیری از ظرفیت عالمان و دانشمندان معتدل شیعه توسط شاه عباس اول. کتابهای مختلفی در رابطه با شاه عباس اول به نگارش درآمده است، از جمله کتاب ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عصر صفوی نوشته منصور صفت گل، ایران عصر صفوی راجر سیوری، تاریخ زندگانی شاه عباس اول نصرالله فلسفی و مقاله چون رویکرد صفویان نسبت به مذهب افتخار قاسم زاده، لیکن در این مقاله قصد داریم رفتار و رویکرد شاه عباس صرفا با اهل سنت را بررسی نمائیم که به نظر می‌رسد جای آن در این اثناء خالی بوده باشد. این مقاله بر اساس روش کتابخانه‌ای و فیش برداری مورد مطالعه قرار گرفته و به صورت توصیفی و تحلیلی به تحریر درآمده است.

مواجهه شاه عباس اول صفوی با اهل سنت داخل کشور:

در دوران شاه عباس اول پیروان همه ادیان از جمله مسیحیان، یهودی و زردشتی در هر شهر، محله‌ای مخصوص خود داشتند و در آنجا با کمال آزادی مطابق آداب و رسوم ملی و دینی و اجدادی خود زندگی می‌کردند (Ravandi, 1975). فلسفی می‌گوید: شاه عباس در برخورد با پیروان اهل سنت رفتاری چندان شایسته نشان نداده است و با ایرانیانی که در مذهب تسنن باقی بودند و سنی مذهبانی که پس از گرفتن ولایات تازه در حوزه سلطنتش در می‌آمدند خوش رفتار نبود و آنان را با مردم شیعه یکسان نمی‌شمرد (Falsafi, 1992). تاج بخش می‌نویسد که شاه عباس اگر در جنگ اسیر سنی مذهب می‌گرفت در صورتی که آیین تشیع را می‌پذیرفتند، او را می‌بخشید در غیر این صورت دستور می‌داد که آن‌ها را به قتل برسانند (Tajbakhsh, 1999). آژند بر این باور است: علیرغم

مسامحه زیاد شاه عباس در مورد ادیان، در مواجهه با مردم سنی‌اش چندان مساهله‌ای از خود نشان نمی‌داد (Ajan & Espenaghchi, 2001). ملاجلال منجم شاه عباس در وقایع سال ۱۰۰۸ ه.ق می‌نویسد که شاه عباس در سمنان میرمراد و جماعت سنیان سرخه را به دلیل عدم اطلاع از قانون گرفتند و گوش و بینی ملایان ایشان را به افراد نادانشان خوراندند و سیصد تومان به رسم جریمه از ایشان گرفتند (Monajem, 1987). عباس در سال ۱۰۱۱ ه.ق وقتی مصادف با ایام عید غدیر خم به مشهد رفته بود، به همراه علماء و فضلاء متوجه مسجدی می‌شوند که عبدالمومن خان ساخته بود، عباس در آن خطبه اثنی عشری می‌خواند و طعن و لعن خلفاء ثلاثه را با صدای بلند می‌دهند. (منجم عباسی، ۱۳۶۶ ه.ش، ۲۲۳) در همدان نیز در سال ۱۰۱۷ ه.ق اقدامات شدیدی توسط خود عباس در آنجا اعمال شد و رئیس سنی این شهر و هم مسلکان وی را به دلیل بدرفتاری و آزار اهل تشیع ادب نمود (Monajem, 1987). بررسی‌های صورت گرفته از کتاب عالم آرای عباس و همچنین روزنامه ملاجلال یا تاریخ عباسی نشان می‌دهد که عباس همواره برای برخورد با اهل سنت دلیلی مهم را در نظر داشته است، حال یا با عنوان جرم یا به دلیل عدم رعایت قانون و یا افراط در مذهب آنان بوده است.

شاه عباس امتیازاتی که برای شیعیان قائل بود، برای سنی‌ها در نظر نداشت، در مواقعی که مالیات‌ها را تخفیف می‌داد یا می‌بخشید در فرمان خود اشاره می‌نمود که این تخفیف شامل حال اهل سنت نمی‌باشد (Tajbakhsh, 1999). در سال ۱۰۲۴ ه.ق در مسجد جامع اردستان، در لوحی سنگی، فرمانی از شاه عباس موجود است که شیعیان را از پرداخت مالیات‌هایی معاف، ولی سنیان ساکن «محال» را از این بخشودگی محروم کرده است (Ravandi, 1975). در منطقه سرخه سمنان سنگ‌نبشه‌هایی از شاه عباس هست که اگر کسی شیعه شود، از مالیات معاف خواهد شد. در فرمانی شاه عباس که در مسجد جامع نطنز است، همین مطلب نیز مرقوم گردیده است (Jafarian, 2000). در فرمانی که از شاه عباس برای بخشودگی مالیات آمده، تصریح شده است که این بخشودگی صرفاً برای شیعیان دارالمؤمنین استرآباد است (Jafarian, 2008). به نظر می‌رسد که تهدیدات شاه عباس برای مالیات بر اهل سنت غالباً عملی نمی‌شده و بیشتر جنبه تبلیغی داشته است چرا که گفته شده در عهد شاه عباس اول از میزان بسیاری از عوارض و مالیات‌ها کاسته شد. بعضی از مالیات‌ها بکلی ملغی گشت (Ravandi, 1975) در دوره شاه عباس وضعیت مالیات‌گیری بهبود یافت. در زمان وی بار مالیات روی رعیت‌های ساکن استان‌های مرکزی ایران سبک‌تر شد (Grantovsky, 1980) لیکن عباس از آن جهتی که در حکومت خود، سیاست افزایش مالیاتی کمتر دیده می‌شد سعی داشت به رعیت خود سخت‌نگیرد و بنابراین افزایش مالیات بر اهل سنت بعید به نظر می‌رسد و یا رویه معمول او نبوده است، اما مقوله بخشودگی مالیات برای شیعه شدن از سیاست‌های تشویقی عباس بوده و میان سنی و مسیحی و یا حتی یهودی فرقی نداشته و البته به نظر می‌رسد این سیاست در دوره عباس نسبت به اوایل صفوی کمتر دیده شد و در صورتی که عباس از جانب اقلیتهای مذهبی تهدیدی را مشاهده می‌کرد آن را به اجرا می‌گذاشت، که نمونه آن دستور به شیعه شدن مسیحیان بختیاری (Eskandar Beyg Monshi, 2003) بوده است.

هرچند شاه عباس از دانشمندان و هنرمندان حمایت می‌کرد، لیکن در منابع تاریخی سخن از قتل میر عماد خوشنویس مشهور این دوران دارد که برخی دلیل آن را اتهام سنی بودن می‌دانند و آن را به شاه عباس نسبت داده‌اند. اما مولف عالم آرای عباسی ضمن تأیید افراط در سنی‌گری در میر عماد، مقصود مسلک از قزوین را قاتل وی دانسته است (Eskandar Beyg Monshi, 2003) گویند میرعماد از غلوی که شاه عباس در محبت حضرت علی(ع) داشت، با او ارتباط خوبی نداشت (Jafarian, 2008). برخی نیز اعتقاد دارند رقابت بین میر عماد و علیرضا عباسی از مفاخر خوشنویسی عهد صفوی که مورد لطف و حمایت شاه عباس بود (Mahdavi, 2007) و چون در مسائل مورد اختلاف، شاه بیشتر از علیرضا حمایت و جانبداری می‌کرد، میر عماد ناراحت شده و آغاز اختلاف او با شاه عباس

گردیده بود به صورت شعر ناخرسندی خود را به شاه اعلام کرد و رفتار تحقیرآمیز نسبت به شاه نشان داد که باعث شد به یکباره از نظر شاه بیافتد (Ravandi, 1975).

روابط شاه عباس اول صفوی با همسایگان سنی و تأثیر آن بر سنیان داخل کشور

سیاست خارجی هر کشور در واقع خط مشی‌های یک دولت در عرصه خارجی و روابط با سایر کشورها می‌باش، نحوه مواجهه عباس با ادیان و مذاهب به ویژه اهل سنت نیز مرهون این سیاست‌ها بوده است، به نظر می‌رسد از سویی تقابل عباس با برخی از اهل سنت داخل کشور واکنشی به سیاست‌های همسایگان سنی خود یعنی عثمانی و حتی ازبکان که از آنان دولت پیروی می‌کردند بود، به طوری که گفته می‌شد؛ عثمانیها غالباً ازبکان و ترکمانان و سایر طوایف سنی داخل را علیه ایران تحریک می‌کردند تا در موقع هجوم عثمانی‌ها، آن‌ها نیز به آنان کمک کنند (Ravandi, 1975). بارتولد بر این باور است که عملیات جنگی بین عثمانی و ایران منجر به آن شد که اهل سنت ایران از یک طرف به عثمانی، و از جانب دیگر به ازبکها روی آورد و از آن‌ها در جنگ علیه حکام شیعی ایران کمک بگیرند و آنهایی که نیز عمدتاً به دلیل مذهبی از کشور فرار کرده بودند به سمت ازبکها و یا سلاطین عثمانی روی آوردند تا آنان را برای حمله به ایران متقاعد کنند و حاکمیت برقرار سازند (Bartold, 1996). از سوی دیگر در بررسی تاریخچه تقابل دو کشور چندان مثبت ارزیابی نمی‌شد و در این باره سهم خصومت عثمانی‌ها نیز بیشتر بود، چراکه بیشترین اصرار بر نزاع از سوی سلاطین عثمانی رقم می‌خورد و جالب است که بعدها، زمانی که نادر حاضر شد مذهب تشیع را تا سرحد یک مذهب فقهی جعفری محدود کند، باز عثمانی‌ها حاضر نشدند شیعه را به رسمیت بشناسند (Lockhart, 2004) به گونه‌ای که وقتی به دستور سلطان عثمانی ینی‌چری‌ها اقدام به قتل عام شیعیان از طفل ۷ ساله تا پیرمرد ۷۰ ساله نمودند، این موضوع با اعتراض خود ینی‌چری‌ها به سلطان عثمانی همراه شد و اعلام داشتند که ما نمی‌دانستیم آنان اهل اسلام هستند. جعفریان به نقل از هامر پورگشتال مورخ تاریخ عثمانی می‌نویسد: یکی از کارهای هولناک سلیم که نسبت به سلاطین دیگر عثمانی شدیدتر بود، آن بود که عداوت و کینه را میان این دو ملت (عثمانی و ایران) به مرتبه‌ای جنون و دیوانگی رساند (Jafarian, 2000) کار به جایی رسید که حتی ردیه نویسی علماء شیعه و سنی دو کشور علیه یکدیگر مواجه گردیدیم (Jafarian, 2008)؛ این نقل و قول‌ها نشان می‌دهد که در شرایط عادی که صلح مطرح می‌شد، شاه عباس آن اندازه می‌فهمیدند که دولت عثمانی سدی است در برابر توسعه‌طلبی اروپا، اما وقتی تعصب شدید مذهبی، ابزار توسعه‌طلبی عثمانی در جنگ با ایران بود، چه راهی برای ایران وجود داشت؟! (Lockhart, 2004) و لذا عباس در این فضای حاکم که البته شأن شاهی و دستگاه سلطنت وی را نیز بایستی در نظر داشته باشیم و در این شرایط بود که عباس برای محبوبیت بیشتر در بین مردم و حتی ارادت به این آستان، خود را کلب آستان علی (ع) نامیده بود، مجبور به واکنش متقابل می‌بود.

دلاواله نقل می‌کند که بین استراباد و ازبکستان تعدادی از ترکمن‌ها باقی مانده بودند، ولی شاه عباس به دلیل این که آنان از ازبک‌ها طرفداری می‌کردند و به علاوه مذهبشان شیعه نبود و و به او وفادار نبودند و وجودشان به ضرر کشور تمام می‌شد به قلع و قمع آنان پرداخت (Della Valle, 2005) عباس با طایفه کرد و سنی مذهب مگری که ظاهراً در مهاباد کنونی می‌زیستند نیز برخورد کرد و سران آن طایفه را قتل عام کرد آنان به دلیل تعمیق اختلاف مذهبی و خنجر کشیدن یکی از اسیران آن به روی شاه عباس مورد خصومت شاه بودند و شاه عباس از این طایفه بسیار کینه در دل داشت (Falsafi, 1974) مولف عالم آرای عباسی دلیل برخورد عباس با این طایفه را عدم جانبداری از قزلباشانی که تحت رهبری عباس بودند در مقابل رومیان عثمانی دانسته است. (اسکندر بیگ ترکمان، ۱۳۸۲ ه.ش، ۲/ ۸۱۴) سرانجام نیز عباس در سال ۱۰۱۹ ه.ق قباد خان رئیس قبایل مگری با برخی از سران آن طایفه را کشت (Falsafi, 1992, 1974). پس از قباد خان، شیر بیگ به عنوان رئیس عشایر مگری منصوب شد، شیر بیگ به جهت تحکیم قزلباش و اختلافات بین

شیعه و سنی نیز در سال ۱۰۳۴ شورش کرد و ولایات مراغه را غارت نمود و کشتاری فراوان از شیعیان به عمل آورد. شاه عباس نیز لشکری به قصد سرکوبی آنان فرستاد (Zaki Beyg & Sanandaji, 2002).

از سیاستهای دیگر شاه عباس برای حمایت از اشخاص و قبایل، «میزان وفاداری» آنان به شخص شاه بود و اگر آنان به عباس وفادار بودند عباس از آنان حمایت می کرد و اگر «خیانت» می کردند با آنان برخورد شدیدی می کرد (Falsafi, 1974) و در رفتار نسبت به امرا و عمال خویش بسیار دقیق و سختگیر بود (Ghadiani, 2008) که در واقع برخورد عباس با خیانت کنندگان شیعه و یا سنی فرقی نداشت و او با شدت با هر دو گروه برخورد می کرد (Ajan & Espenaghchi Pashazadeh, 2001) که نمونه بارز آن برخورد عباس با حاکم شیعی مذهب گیلان یعنی خان احمد آل کیا بود (Rabino, 1995) و همچنین شاهوردی خان حاکم قراجه داغ که به دلیل همکاری با عثمانیان برای تسخیر تبریز، محکوم به مرگ شد هرچند به نظر می رسد وقتی عباس توانست به یک ثبات نسبی در حکومت خود برسد و نیرومند گردد و شهرهای از دست رفته را از عثمانی ها و ازبکان پس بگیرد؛ شکل تعامل وی حکیمانه تر گشت و سعی نمود از ظرفیت اهل سنت نیز برای مسئول سازی مرزها استفاده کند به طوری که اسکندر بیگ از ترکمن ها و اکراد از صاحب منصبان این دوره نام برده است (Eskandar Beyg Monshi, 2003).

تعاملات شاه عباس اول صفوی با اهل سنت

شاه عباس اول در مواجهه با اهل سنت در صورتی که به او وفادار بودند و او را همراهی می کردند مهربانه رفتار می کرد و از آنان حمایت می نمود، سیاست چند وجهی عباس در مواجهه با اهل سنت از شئون مختلفی برخوردار بود، وی از ظرفیت اهل سنت استفاده کرد به نحوی که بخش مهمی از سپاهیان او را اکراد سنی مذهب تشکیل می دادند و اهل سنت ترکن و خراسانی ها که مطیع حکومت وی بودند.

شاه عباس از آثار تاریخی اهل سنت نظیر آرامگاه بسطام، تربت جام و تربت حیدریه هم حمایت به عمل آورد. این حمایت شاه عباس با توجه به تعداد قابل توجه سنیان خراسان برای بدست آوردن دل آنان بود (Ajan & Espenaghchi Pashazadeh, 2001) گفته می شود وقتی که شاه عباس به قصد یورش قندهار از تربت جام گذشت، نظر او به مزار شیخ احمد جامی از عرفای سنی مذهب جلب شد و وقتی دانست وی از محبین اهل بیت (ع) می باشد، نذر کرد که اگر فتح قندهار با موفقیت پایان یابد، برای آن مزار عمارتی نو بنا نماید. بنابراین در هنگام مراجعت به نذر خود وفا نمود و گویند آنچه تا حالا باقی است از بناهای شاه عباس است (Etemad al-Saltaneh, 1988) شاه عباس در خراسان با مردم سنی شهرهایی که از پادشاهی ازبک پس می گرفت به مهربانی رفتار می کرد و سربازان متعصب خود را از آزار آنان منع می نمود، چنانچه در سال ۱۰۰۹ ه. ق چون قلعه مرو شاهجان را از نورمحمدخان ازبک پس گرفت، وقتی دید آنان از قزلباشان هراسانند دستور داد کسی معترض آنان نشوند (Falsafi, 1992).

در سال نهم پادشاهی شاه عباس حاکم ازبک هرات سفیری نزد شاه عباس فرستاد و طی نامه ای به او توضیح داد به واسطه جنگهای اوزبک و صفویان مردم ماورالنهر اجازه عبور از ایران را برای زیارت حج بدهد، بنابراین شاه با ارسال سفیری با این موضوع موافقت نمود (Mir Mohammad Sadegh, 2003) در سال ۱۰۱۱ ه. ق شاه عباس بعد از گرفتن قلعه های مرو و نسا و ابیورد، به محاصره قلعه اندخود در خراسان دست زد، به مردم آن قلعه گفت: «ما را طمعی در این ولایت نیست و... با طوایف امم صلح کل داریم و ما را با مذهب و ملت کسی کاری نیست» و دلیل این اقدام آن بود که مردم آن منطقه تا کنون خاطر شاه عباس را مکدر نکرده و به اعمال خود پرداخته بودند (Eskandar Beyg Monshi, 2003).

به نظر می‌رسد رفتار عباس با ازبکان سنی نسبت به عثمانی‌ها تقریبی‌تر بوده باشد، دل‌آواله نیز رفتار عباس با اسرای ازبک در مقایسه با اسرای عثمانی را محبت آمیز دانسته و دلیل آن را اینگونه بیان داشته که چون اثر این رفتار در ازبکان بیشتر بوده و باعث تبلیغ پیام صلح و رفت و آمد با خان‌های آنان بوده است، عباس به اسرای ازبک تأکید می‌کند که باید با ایرانیان برادر باشند و از جنگ‌های گذشته تجربه بگیرند و بدانند که از خصومت با ایرانیان طرفی نمی‌بندند، شاه حتی به آنان می‌گوید که مایل است با آنان نیز مانند سایر ملل جهان روابط حسنه داشته باشد. به خصوص که آنان همسایگان ایران هستند و این دوستی برای هر دو طرف مفید است، دل‌آواله بر این باور بود که عباس نسبت به اسرای عثمانی چون امکان اصلاحشان را نمی‌دید به شدت برخورد می‌کرد. او در رابطه با نگاه عباس می‌نویسد: «شاه واقعا مایل است با همه در حال صلح باشد و طالب جنگ و جدال نیست.» (Della Valle, 2005) شاه عباس بزرگ، به منظور حفظ حدود شمال شرقی ایران، در برابر عشایر ترکمان، بعضی از عشایر کرد را، از شمال غربی ایران به خراسان انتقال داد (Zaki Beyg & Sanandaji, 2002)؛ با وجود این باید گفت که ترکمن‌ها در نقاط دیگر کشور، خان‌هایی دارند که کاملاً از شاه عباس فرمان‌برداری می‌کنند و به او وفادارند (Della Valle, 2005). در سپاه عباس اهل سنت کرد و ترکمن نیز بخشی از آن سپاه را تشکیل می‌دادند به نحوی که از ۷۵ هزار نفر ارتش فتودالی یا غیر دائمی وی ۴۵ هزار نفر از سپاهیان قبایل چادرنشین ترکمن و کرد و غیره و سپاهیان امیران فتودال اسکان یافته ایرانی بودند (Ravandi, 1975). مولف عالم آرای عباسی از طوایف اکراد نیز که در عهد شاه عباس به رتبه ایالت و خانی و سلطانی رسیده بودند بر می‌شمارد (Eskandar Beyg Monshi, 2003).

شاهان صفوی از نیروی کرد فراوان استفاده کردند. عشایر مکر، اصل و اساس بسیار مستحکم اردوی ایران بودند؛ پس از اصلاحات نظامی شاه عباس، اغلب فوج‌های اردوی ایران، از اکراد به خصوص از کردهای مکر بودند، از جمله توجهات شاه عباس به اهل سنت این طایفه این داستان شنیدنی است از امیر بیگ برادوست ملقب به یک دست می‌باشد. گفته شده است که او در جنگی که به کمک حاکم سورانی ایران رفته بود یک دستش قطع شد، امیر بیگ پس از اینکه شاه عباس آذربایجان را باز پس گرفت به نزد شاه عباس مشرف شد و از دلیرمردی‌های خود در جنگ با دشمن گفت و شاه عباس نیز که متأثر شده بود «زرگر باشی» را صدا کرد و به زرگرباشی گفت که این بازوی قلم شده‌ی جوان کرد را ببین، باید برای این بازو دستی از طلای ناب بسازی و نزد من آری تا به بازوی این جوان ببندیم و به او اطمینان دهیم که ما قدر جانبازی و فداکاری سپاهیان خویش را می‌دانیم. عباس همچنین عنوان «خانی» را به همراه حکومت ارومیه و همچنین ریاست طایفه برادوست مکر را نیز به او بخشید. عباس به او گفت به تو ثابت می‌نمایم که هیچ‌گاه قدر خدمت و جانفشانی سپاه و رعیت خود را ناچیز نمی‌شماریم (Zaki Beyg & Sanandaji, 2002).

زمانی که شاه عباس در سال ۱۶۲۴م در یکی از جنگ‌هایش، بر ترکان غلبه نمود، بخش بیشتری از اردوی او از کردان مکر بود که این طایفه همواره در اردوی ایران جایگاه و موقعیتی خاص داشتند (Zaki Beyg & Sanandaji, 2002). رشید یاسمی مورخ کرد در این زمینه نیز می‌نویسد: «در سال ۱۰۲۶ ه‍.ق شاه عباس بزرگ که از نامداران روزگار است لشکری به سرداری قرچقای خان تا ارزنة الروم فرستاد. عثمانیان سعی بسیار کردند که طوایف کرد را بر ایرانیان برانگیزند ولی رؤسای آن طوایف مثل ضیا الدین خان فرزند شرفخان بدلیسی از فرمان سلطان عثمانی سرپیچی و به نفع دولت ایران به ولایات خود برگشتند و در نتیجه جنگی درگرفت که بسیاری از ترکان عثمانی به هلاکت رسیدند» (Zaki Beyg & Sanandaji, 2002). شاه عباس به نحوی مدیریت نمود که مولف نظام ایلات در دوره صفویه در رابطه با کردستان که عمده اکراد اهل سنت در آن بودند، می‌گوید: «کردستان را فقط از زمان شاه عباس اول می‌توان به صورت مسلم جزو قلمرو حکومت صفویه به حساب آورد» (Raben, 1970) دل‌آواله در رابطه با نحوه مدیریت عباس می‌نویسد: «بر من معلوم شد که تمام مهمانان شیعه را در این‌گونه مواقع در طرف راست، که نزد ایرانیان نیز مانند ما محترم‌تر است، جای می‌دهند. و تمام

مهمانان سنی مانند اعراب و لزگیان و ترکان عثمانی و ازبک‌ها، که ایرانیان تصور می‌کنند آنان خارج از مذهب هستند، در جانب چپ سفره می‌نشینند و با این تمهید هر دو دسته راضی می‌شوند؛ زیرا نزد سنیان جانب چپ محترم‌تر و مهم‌تر است.» (Della Valle, 2005).

محدود نمودن افراطیون مذهبی توسط شاه عباس اول صفوی

شاه عباس در مواجهه با اهل سنت قزلباشان صفوی را محدود نمود (Ghadiani, 2008)، قزلباشان در واقع به فتنه‌انگیزی و آشوب در کشور و همچنین در ایجاد اختلافات مذهبی فعال بودند و همین‌ها بودند که اسماعیل دوم را نیز به دلیل اتهام سنی‌گری کنار گذاشته بودند، لذا عباس سپاه خود را از قزلباشان کم کرد (Raben, 1970). قزلباشان به عنوان یکی از ستون‌های حکومتی صفویه بودند که در اختلافات مذهبی به ویژه با عثمانی‌ها و بالطبع اهل سنت ایرانی بسیار موثر بودند، منجم عباسی در وقایع سال ۱۰۰۴ اشاره می‌کند که حتی در اسارت هم این اختلافات گرم بود وی می‌نویسد: اسرای رومی به حاکم فرنگ از اسرای قزلباشان شکایت می‌نماید که آن‌ها به مقدسات آن‌ها توهین و و خلفای آنان را لعن می‌کنند. قزلباشان و تبرائیان کسانی بودند که در دوران ابتدایی حکومت صفویه، با تیغ در خیابانها راه می‌افتادند و دسته جمعی بر خلفای ثلاثه لعن می‌فرستادند، رهگذران و کسبه‌ای که آنجا بودند باید در جواب می‌گفتند: بیش باد! هرکس تردید می‌کرد، بلافاصله کارد قزلباش شکمش را سفره می‌کرد و از تردید بیرونش می‌آورد، آنان این اختلافات را به میان توده مردم کشانند و آن را به صورت خصومت بین مردم درمی‌آورند! (Jafarian, 2000; Shirley, 2008) تبرائیان کسانی بودند که به دور امرای قزلباش می‌چرخیدند و لعن خلفا را می‌کردند در سپاه صفوی هم نقش فعالی داشتند و برای آنان در زمان طهماسب مقرر معین تعیین شده بود (Monshi Qomi, 2004; Olivier, 1992) علمای شیعه برخورد تند تبرائیان با مخالفان را به شدت منع کردند، اما شاه اسماعیل بر اجرای دستور خود پافشاری می‌نمود (Ravandi, 1975) شاه عباس تبرائیان را از افراطکاری بازداشتند (Monshi Qomi, 2004). قلندریان نیز که دوره شاهان ابتدایی صفوی، در کنار تبرائیان به لعن و کشتار می‌پرداختند (Jafarian, 2000) توسط عباس برخورد شدند (Eskandar Beyg Monshi, 2003).

بنابراین عباس مقرر داشت که باید امرای عظام را از طوایف مختلف انتخاب کنند و ارتباط آنان را با خاندان و تیره خود قطع نمود. او از نیروی سومیه‌مچون گرجیان که برخی نیز ارمنی بودند بهره برد به طوری که یکی از آنان به نام الله وردی خان که اصالت ارمنی داشت در آینده یکی از بزرگ‌ترین سرداران وی شدند (Falsafi, 1974). در این رابطه به نظر عباس از تقابل قزلباشان با عثمانی‌ها و جنگ با پیرامون خود نیز خسته شده بود همانگونه که جدش طهماسب دورمیش خان را به خاطر وارد کردن جنگ اسماعیل اول با عثمانی لعن نموده بود. دل‌واله بر این باور است که این که شاه واقعا مایل است با همه در حال صلح باشد و طالب جنگ و جدال نیست (Della Valle, 2005).

بکارگیری از ظرفیت عالمان و دانشمندان معتدل شیعه توسط شاه عباس اول

اصرار شاه عباس برای بهره‌برداری از عالمان و شخصیت‌های معتدل شیعه، همچون شیخ بهایی، ملا محسن فیض، میرداماد و... را که نگاه معتدل تری نسبت به اهل سنت داشتند، خود گویای رویکرد شاه عباس به این تعادل و توازن در اهل سنت داخل کشور می‌باشد. نحوه تعامل شیخ بهایی با اهل سنت به گونه‌ای بود که برخی از اهل سنت او را به عنوان یک عالم سنی معرفی نموده است (Sefatgol, 2010) و در این رابطه صاحب ریاض‌العلماء نوشته است: "درباره شیخ بهایی که از دانشوران نزدیک به زمان است اتفاق افتاده است چنانچه اهل سنت و جماعت که با وی آمیزش داشته‌اند بدون شک و شبهه او را از دانشوران خود بشمار آورده‌اند با آنکه شیخ بهایی از نظر ما از بزرگترین علمای ما به حساب می‌آید." (Afandi, 2010) شیخ بهایی افزودن بر مقامات معنوی، در قلم و حکومت

صفویان مهم ترین مناصب و مشاغل ظاهری را داشت و از این نظر هیچ یک از مردان بزرگ دولت با او برابر نبود و مقام شیخ الاسلامی صفویان را در اختیارش بود و او را خاتم المجتهدین و نایب امام می خواندند، وی مورد احترام مردم بود ولی به حجاز و مصر و شام که در آن زمان زیر حکومت عثمانی بود سفر کرد. که چهار سال به طول انجامید که بعد از مرگ او برخی او را سنی شافعی می پنداشتند. سیوری شیخ بها را دست راست شاه عباس در کار عملی ساختن طرح بلند پروازانه بنای پایتخت بزرگ در اصفهان می داند و از او به عنوان عالم الهی عالیقدر، فیلسوف، مفسر قرآن، فقیه، منجم، معلم، مهندسی چکیده جامعه صفوی عصر شاه عباس کبیر نام می برد و می افزاید که «هنگام درگذشت او در برداشتن جنازه به یکدیگر سبقت می جستند» (Savory, 2005). ملا محسن فیض نیز از جمله کسانی بود که در دربار صفوی صاحب احترام بود و در سفرها کنار شاه عباس حضور داشت (Falsafi, 1974)، وی از جمله کسانی است که به شیعه شدن اجباری سایر ادیان نگاه مثبتی نداشت (Ravandi, 1975) فیض از جمله کسانی بود که در اختلافات طریقت و شریعت، ضمن انتقاد از طریقت صوفیان، آن دو را با هم جمع می دانست (Sefatgol, 2010). عباس به نحوی مدیریت نمود که حتی پیشرفت اقتصادی در مناطق سنی نشین هم موجود بود و گفته اولیویه "همه می دانند که در زمان سلطنت شاه عباس اول و سلاطین دیگر بعد از او، تجارت به چه پایه ای از ترقی و ازدیاد رسیده بود و نقل کرده اند و مراوده تجارتي میان ایران و بلخ و بخارا و سمرقند و کشمیر که منطقه سنی نشین بود نیز شدت گرفت (Olivier, 1992).

نتیجه گیری:

تقابل بین شیعه و سنی با رهبری عثمانی ها به عنوان حاکم اهل سنت و ایرانیان به عنوان سلطان شیعی، حکومت صفویه را با فقدان امنیت و بالطبع فقدان توسعه همراه نموده بود، عباس با درایت و تدبیر مثال زدنی و با شم عملگرای خود و با تشخیص به موقع، ضرورت را مسئول سازی و بهره برداری از ظرفیت ادیان و مذاهب برای توسعه کشور دید، بنابراین وی به آرام نمودن کشور و قطع دست درازی های دشمنان اقدام نمود و با مسئول سازی اهل سنت و بهره گیری از آنان در لشکر خود گام مهمی را برداشت، او بعد از آرام نمودن کشور رفتار خود را با سنیان مسامحه آمیز تر نمود و به مراقد منتسب به بزرگان آنان رفت و آن را ترمیم نمود و اجازه رفت آمد اهل سنت از یک را از طریق ایران به حج ابراهیمی فراهم آورد و پیام های مثبتی را برای ثبات و امنیت به کشورهای همسایه اعلام نمود، وی ضمن برخورد و محدود سازی عوامل تنش زا همچون تبرائیان و قلندران و قزلباشان صوفی که کشور را به نا امنی کشانده بودند و حتی در راه اندازی برخی از جنگ ها نیز موثر بودند از ظرفیت اندیشمندان و معتدلین شیعه نیز بهره برد، که می توان گفت شاه عباس در فضایی کاملاً غیر تقریبی و غیر وحدت آمیز جامعه، در واقع نسبت به مدیریت قومی و مذهبی کشور گام برداشت و تعادل و توازن را نسبت به موقعیت موجود در میان آن ها به خوبی اجرا نمود.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Afandi, A. b. I. B. (2010). *Riyadh al-Ulema wa Hiyadh al-Fozala (Gardens of Scholars and Pools of the Virtuous)* (Translated by M. Bagher Saedi Khorasani ed., Vol. 3). Mashhad: Astan Quds Razavi, Islamic Research Foundation.
- Ajan, Y., & Espenaghchi Pashazadeh, M. A. b. M. S. (2001). *History of Iran, Safavid Period The Islamic Revolution Between the Elite and the Common People* (Translated from the Cambridge University Press Compiled by R. Jafarian ed.). Tehran: Jami Qom: Dalil Publications.
- Bartold, V. V. (1996). *The Place of the Areas Around the Caspian Sea in the History of the Islamic World* (Translated by L. Raban Shah ed.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Della Valle, P. (2005). *The Travels of Pietro Della Valle* (Translated by Shoja' al-Din Shafa ed.). Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi.
- Eskandar Beyg Monshi, T. (2003). *Tarikh-e Alam Aray-e Abbasi (History of the World-Adorning Abbasid)* VL - 1, 2, & 3 (Edited and with an introduction by I. Afshar ed.). Tehran: Amir Kabir.
- Etemad al-Saltaneh, M. H. b. A. (1988). *Mirat al-Buldan (Mirror of the Lands)* (Edited by H. Mohaddeth & A. Hossein Navai ed., Vol. 4). Tehran: University of Tehran.
- Falsafi, N. (1974). *Zendegani-ye Shah Abbas-e Awal (The Life of Shah Abbas I)* (Vol. 3). Tehran: University of Tehran.
- Falsafi, N. (1992). *Zendegani-ye Shah Abbas-e Awal (The Life of Shah Abbas I)* (Vol. 1 & 2). Tehran: Elmi Publications.
- Ghadiani, A. (2008). *Farhang-e Jame-ye Tarikh-e Iran (Comprehensive History of Iran)* (Introduction by G. Reza Vatan Dust ed., Vol. 2). Tehran: Aron.
- Grantovsky. (1980). *Tarikh-e Iran az Zaman-e Bastan ta Emruz (History of Iran from Ancient Times to the Present)* (Translated by K. Keshavarzi ed.). Tehran: Pouyesh.
- Jafarian, R. (2000). *The Safavids in the Field of Religion, Culture and Politics* (Vol. 1 & 2). Qom: Research Institute of Hawza and University.
- Jafarian, R. (2008). *History of Shi'ism in Iran*. Tehran: Nashr-e Elm.
- Lockhart, L. (2004). *The Fall of the Safavid Dynasty* (Translated by E. Dolatshahi ed.). Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi.
- Mahdavi, M. (2007). *A'lam-e Esfahan (Celebrities of Isfahan)* (Edited by G. Reza Nasrallahi Introduction by M. A. Chalongar ed., Vol. 4). Isfahan: Isfahan Municipality, Cultural and Recreational Organization.
- Mir Mohammad Sadegh, S. S. (2003). *Sar Gozasht-e Shah Abbas-e Awal (The Story of Shah Abbas I)* (Vol. 1). Tehran: Ahl-e Ghalam Publications.
- Monajem, M. J. (1987). *Tarikh-e Abbasi ya Ruznameh-ye Mola Jalal (History of Abbasi or Journal of Mullah Jalal)* (Edited by S. Vahidnia ed.). Tehran: Vahid PublicationsER -.
- Monshi Qomi, A. b. H. (2004). *Khulasat al-Tawarikh (Summary of Histories)* (Edited by E. Eshraghi ed., Vol. 1). Tehran: University of Tehran, Institute of Publications and Printing.
- Olivier, G. A. (1992). *Voyage d'Olivier (Olivier's Travels)* (Translated by M. Taher Ghajar ed.). Tehran: Ettela'at.
- Raben, K. M. (1970). *The System of Provinces in the Safavid Period* (Translated by K. Jahandari ed.). Tehran: Sherkat-e Entesharat-e Elmi va Farhangi.
- Rabino, H. L. (1995). *Velayat-e Dar al-Marz of Iran* (Translated by Jafar Khamami Zadeh ed.). Rasht: Ta'ati Publications.
- Ravandi, M. (1975). *Tarikh-e Ejtema'i-ye Iran (Social History of Iran)* (Vol. 2, 3, 4, & 8). Tehran: Amir Kabir.
- Savory, R. (2005). *Iran Under the Safavids* (Translated by K. AziziPB - Tehran: Nashr-e Markaz ed.).
- Sefatgol, M. (2010). *The Structure of Religious Institutions and Thought in Safavid Iran*. Tehran: Rasa.
- Shirley, A. (2008). *The Travels of the Shirley Brothers* (Translated by H. Massiyan Compiled by A. Dehbashi ed.). Tehran: Negah Publications.
- Tajbakhsh, A. (1999). *History of the Safavids*. Shiraz: Navid Shiraz.

Zaki Beyg, M. A., & Sanandaji, S. b. A. (2002). *Zobdat al-Tarikh-e Kurd va Kurdistan (The Essence of the History of Kurds and Kurdistan) Tohfeh-ye Naseri dar Tarikh va Joghrafia-ye Kurdistan (Naseri's Gift on the History and Geography of Kurdistan)* (Translated by Y. Roshan Ardalan Edited by H. Tabibi ed., Vol. 1 & 2). Tehran: Toos Tehran: Amir Kabir.